

ORIGINEA ENGOLPIONULUI ȘI A CRUCII PECTORALE

Diac. drd. Vlăduț-Iulian ROȘU

Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul” din București

Abstract

An engolpion is a medallion with an icon worn by orthodox bishops nowadays. In some local traditions, among Greeks and Russians, for example, the bishop's engolpion is also called panaghia (gr. Παναγία - most Holy), when the icon represented on the engolpion is the Mother of God, as is often these latter days. Some of bishops, usually starting with the rank of patriarch, they wear a second engolpion, with the representation of the Savior Jesus Christ. In the first centuries of Christianity the medallions (engolpions) were not worn only by the bishops, but also by other clerics and even some lay people. These medallions could be crosses or representations of saints, often carrying relics inside them.

Keywords: engolpion, cruce pectorală, panaghiu, filacterie, veșminte, stavrofor.

*Engolpionul este un medalion confecționat din metal prețios sau neprețios, având de regulă aplicat pe el chipul Maicii Domnului (de unde a primit și numele secundar de *panaghiu*), al Mântuitorului Hristos, chipurile unor sfinți sau scene importante din istoria creștinismului¹. Acesta se poartă la gât de către episcopi, atât peste veșmintele liturgice în timpul serviciului divin, cât și peste îmbrăcămintea obișnuită². Termenul de *engolpion* (gr. ἐγκόλιον sau ἐγκόλιον) provine de la ἐν = în, pe, la, și κόλπος = piept, desemnând un obiect așezat pe pieptul cuiva³. În ritul latin nu este cunoscută*

---

¹ Elisabeth Piltz, „Liturgische Gewänder im byzantinischen Ritus”, în *BSI*, anul LXVII (2009), nr. 1-2, p. 258.

² În tradiția răsăriteană, episcopii poartă un *engolpion* și o *cruce pectorală*, iar primații bisericilor autocefale pe lângă *crucea pectorală*, au ca semn distinctiv două *engolpioane* și nu unul ca în cazul episcopilor de rând. De regulă acestea au chipul Maica Domnului, respectiv al Mântuitorului Hristos.

³ Yota Ikonomaki-Papadopoulos, Brigitte Pitarakis, Katia Loverdou-Tsigarida, *Enkolpia. The Holy and Great Monastery Vatopaidi*, Sfânta și Marea Mănăstire Vato-ped, Muntele Athos, 2001, p. 13.

o astfel de piesă liturgică, însă în aproape toate riturile vechi-orientale, episcopii au adoptat *engolpionul* de la episcopii ortodocși răsăriteni⁴. *Crucea pectorală* este o insignă purtată de episcopi alături de *engolpion*, precum și de preoți⁵ și chiar de diaconi⁶ în unele dintre Bisericile autocefale. În Biserica Romano-Catolică, purtarea ei a fost asociată cu treapta episcopatului, preoții și diaconii neavând dreptul de a purta o asemenea distincție⁷.

Referitor la originea lor, Nikodemus Schnabel a afirmat faptul că *engolpionul* este strâns legat de obiceiul purtării *filacteriilor* (gr. *φυλακτήριον*)⁸ practicat de către creștinii primelor secole⁹. Această practică este consemnată încă de la sfârșitul secolului al IV-lea de Sfântul Ioan Gură de Aur în *Omiliile la Evanghelia după Matei*. Ea consta în purtarea la gât a unor bucăți de papyrus ce cuprindeau fragmente din textul Scripturii, obiceiul fiind des întâlnit mai ales printre femeile creștine¹⁰. *Filacteriile* erau de obicei purtate *la piept* – *ἐν κόλπῳ* – de unde se trage și cea de-a doua denumire a lor, cea

⁴ În acest sens, amintim faptul că episcopii siro-iacobiți, copti, etiopieni, armeni și chiar cei tomiți din India au împrumutat obiceiul bizantin de a purta *engolpionul* atât în cadrul cultului, cât și în afara lui. Ba mai mult decât atât, întâistătătorii acestor Biserici poartă *două engolpioane și o cruce* asemănător primaților ortodocși răsăriteni. Doar în riturile maronit și assyrian nu am regăsit folosirea *engolpionului*, episcopii acestor Biserici purtând doar *crucea pectorală*, asemănător episcopilor romano-catolici.

⁵ În Bisericile greacă, sârbă, bulgară și română, preoții primesc *crucea pectorală* ca distincție din partea episcopului locului împreună cu titlul de *iconom-stavrofor* (stavrofor = purtător de cruce). Practica este consemnată încă de la începutul secolului al XV-lea de către Sfântul Simeon al Tesalonicului. În schimb, în bisericile de influență rusească preoții primesc încă de la hirotonie dreptul de a purta *crucea pectorală*. Acest lucru s-a reglementat printr-un decret al țarului Nicolae al II-lea din 1897 care specifica ca toți preoții să o poarte pentru a se deosebi de diaconi. Chiar și pastorii luterani din Rusia sfârșitului de secol XIX au fost obligați să poarte *crucea* asemenea preoților ortodocși (Cf. Nikodemus C. Schnabel, *Die liturgischen Gewänder und Insignien des Diakons, Presbyters und Bischofs in den Kirchen des byzantinischen Ritus*, Ed. Echter, Würzburg, 2008, p. 107).

⁶ Doar în Biserica Ortodoxă Română există obiceiul purtării *crucii pectorale* de către arhidiaconi.

⁷ Nikodemus C. Schnabel, *Die liturgischen Gewänder...*, p. 113.

⁸ Denumirea *filacterie* (gr. *φυλακτήριον*) provine de la *φύλαξ*, care înseamnă *paznic, ocrotitor, protector*. Nikodemus C. Schnabel, *Die liturgischen Gewänder...*, p. 110.

⁹ Nikodemus C. Schnabel, *Die liturgischen Gewänder...*, p. 110.

¹⁰ Sf. Ioan Hrisostom, *Omiliile la Matei LXXII*, în PG 58, 669.

de *engolpion*¹¹. Cel mai vechi astfel de obiect păstrat până astăzi datează chiar din perioada Sfântului Ioan Gură de Aur și a aparținut împărătesei Maria, soția augustului roman Honorius (395-423). Medalionul, confecționat din aur și decorat cu pietre prețioase are formă sferică, iar pe suprafața principală sunt gravate numele membrilor din familia imperială în forma unei hristograme¹².

Cele mai multe dovezi despre purtarea unor astfel de obiecte de către creștini, dar și de către clerici, aparțin epocii iconoclaste și posticonoclaste. În contextul provocat de disputele împotriva icoanelor, patriarhul Nichifor I al Constantinopolului a raportat în lucrarea *Antirrheticus* că adesea creștinii adevărați (cei iubitori de icoane) purtau la gâtul lor fragmente din Sfânta Cruce ca pandantive pentru paza și sănătatea trupului și a sufletului¹³. Într-o scrisoare adresată papei Leon al III-lea (795-816), același Nichifor I al Constantinopolului consemna folosirea liturgică a unui *engolpion episcopal*, întrucât îl enumera printre darurile vestimentare (un *stihar*, un *epitrahil*, un *felon* și un *enchirion*) pe care le trimisese personal papei de la Roma¹⁴. *Engolpionul* trimis era un relicvar confecționat din aur (gr. *ἐγκόλπιον χρυσοῦν*) și decorat cu scene religioase, conținând un fragment din Sfânta Cruce¹⁵. Cu toate acestea, din același secol a supraviețuit o adnotare a lui Anastasie Bibliotecarul din *Actele Sinodului de la Constantinopol* (869), care preciza că termenul *engolpion* desemna o *cruce pectorală*, care cuprinde părți din adevărata Cruce pe care a fost răstignit Hristos sau moaște de sfinți, fiind considerată prin excelență un prerogativ al arhierilor¹⁶.

¹¹ Potrivit lui Marvin C. Ross, imediat după perioada iconoclastă termenul de *engolpion* a devenit sinonim pentru *crucea pectorală*, la fel de bine ca și termenul de *filacterie* (gr. *φυλακτήριον*) [Cf. Marvin C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection II, Jewelry, Enamels, and Art of the Migration Period*, Washington, 1965, pp. 3-4].

¹² *Pendantivul împărătesei Maria* a fost descoperit în februarie 1544 în timpul lucrărilor la Biserica „Sfântul Petru” din Roma, mai precis în *Capela Sfânta Petronilla*, denumită și *Capela Regilor Franței*, împreună cu un grup de pietre și vase prețioase în sarcofagul de marmură al unei femei tinere, al cărei trup era înfășurat într-o pânză fină de aur. Ea a fost identificată ca fiind Maria, soția împăratului apusean Honorius. În prezent, obiectul se află la Muzeul Louvre din Paris.

¹³ Yota Ikonomaki-Papadopoulou, Brigitte Pitarakis, Katia Loverdou-Tsigarida, *Engolpia...*, p. 13.

¹⁴ Nichifor al Constantinopolului, *Epistola ad Leonem III Papam*, în PG 100, 200.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Anastasie Bibliotecarul, *Interpretatio Synodi VIII Generalis – Actio V*, în PL, 129, 79.

Cu toate acestea, nu doar episcopii aveau în posesia lor *engolpioane*. În plină perioadă iconoclastă, împăratul bizantin Leon V Armeanul (813-820), fiind învinuit la începutul domniei sale de ură împotriva icoanelor a scos de la pieptul său un *engolpion* decorat cu figuri religioase, pe care l-a sărutat în fața tuturor cu scopul de a demonstra contrariul¹⁷. Un alt exemplu de împărat care avea în posesia sa un *engolpion* este oferit de *Actele Sinodului de la Constantinopol* din anii 879-880, unde se preciza că basileul Vasile I Macedoneanul purta în permanență cu el un *engolpion* și totodată că, în semn de apreciere, acorda în dar *engolpioane* acelor clerici care aveau o activitate deosebită, așezându-le personal la pieptul acestora¹⁸. Un alt document din vremea comnenilor menționa că Isaac Comnenul, unul dintre fiii împăratului Alexios I (1081-1118), a dorit ca la înhumarea sa să fie așezat lângă capul său un *engolpion* cu Maica Domnului¹⁹. Totodată, istoricul bizantin Nichita Choniates nota că împăratul Isaac II Anghelos (1185-1195; 1203-1204) avea cu el în permanență un *engolpion* cu chipul Maicii Domnului pentru a-l păzi de nenorociri, sărutându-l mereu atunci când se spovedea²⁰.

Asemănător împăraților, și monahii aveau în posesia lor *engolpioane*. Un exemplu în acest sens este cuviosul Iosif, egumenul Mănăstirii Sfântul Ioan Teologul din Patmos (1093-1128), care deținea mai multe *engolpioane*: unul cu fragmente din Sfânta Cruce și diverse părți din sfinte moaște, unul cu Maica Domnului, unul cu Răstignirea pe Cruce și unul cu Adormirea Maicii Domnului, la care se adăugau mai multe cruci-relicvar²¹. Un izvor scris care raportează un caz asemănător este *Testamentul monahiei Maria* schițat în anul 1098, care menționa că monahia Maria avea în chilia ei două *engolpioane* ce conțineau fragmente din Sfânta Cruce: unul

---

¹⁷ Anna Kartsonis, „Protection against All Evil: Function, Use and Operation of Byzantine Historiated Phylacteries”, în *Byzantinische Forschungen* 20 (1994), p. 81.

¹⁸ Jean D. Mansi, *Sacrorum Conciliarum Nova et Amplissima Collectio*, vol. 16, Graz, 1960, p. 79.

¹⁹ N. Ševčenko, „The Tomb of Isaac Komnenos at Pherrai”, în *The Greek Orthodox Theological Review*, 29.2/1984, p. 137.

²⁰ Nichita Choniates, *Historia*, vol. II, ed. de J. L. Van Dieten, Berlin/New York, 1975, pp. 84-87.

²¹ Yota Ikonomaki-Papadopoulos, Brigitte Pitarakis, Katia Loverdou-Tsigarida, *Enkolpia...*, p. 14.

dintre ele conținea și o colecție de 24 de moaște de sfinți, iar celălalt avea o formă deosebită, fiind încadrat de două aripi²². De asemenea, în *Actele Mănăstirii Cutlumuş* se precizează faptul că Hariton, egumenul mănăstirii, a lăsat ca moștenire în anul 1378 *engolpionul* său Patriarhului Ecumenic²³.

După cum putem observa, există foarte multe dovezi care arată utilizarea *engolpionului* la scară largă. Acesta era purtat de către împărați, episcopi, clerici, monahi și chiar creștini de rând, ca mărturie a purtării de grijă a lui Dumnezeu față de ei²⁴. Clar este că practica purtării lor s-a dezvoltat mai cu seamă după rezolvarea controverselor iconoclaste. Nu excludem ca după terminarea uneia dintre cele mai aprige dispute din istoria creștinismului, episcopatul să fi integrat la nivel liturgic o astfel de insignă tocmai în amintirea triumfului ortodoxiei asupra celor care distrugeau și ponegreau icoanele. În orice caz, în secolul al XII-lea practica purtării *crucilor pectorale* și a *engolpioanelor* era o modă destul de răspândită printre clerici, întrucât în timpul misiunii sale, G. Millet a consemnat că „numeroase cruci pectorale, medalioane și mici icoane erau atașate veșmintelor liturgice”²⁵.

Foarte multe *engolpioane arhieresti* care datează din secolele VI-XV au supraviețuit până astăzi, însă cele mai multe din ele aparțin perioadei posticonoclaste. Numai la Mănăstirea Vatoped există nu mai puțin de 64 de *engolpioane* care au fost realizate din secolele XI-XV. Acestea au o formă și iconografie variată, fiind confecționate din diverse materiale (metale sau roci dure) și prin diferite tehnici de prelucrare. Cel mai vechi *engolpion arhieresc* datează de la sfârșitul secolului al VI-lea și se află în *Dumbarton Oaks Museum* din Statele Unite al Americii. Acesta are formă sferică, este confecționat din aur și are gravată pe suprafața principală icoana *Maicii Domnului șezând pe tron*, flancată de chipul Sfinților Arhangheli Mihail și

²² Jacques Lefort, Nicolas Oikonomidès, Denise Papachryssanthou (eds), *Actes d'Iviron II*, Ed. P. Lethielleux, Paris, 1990, pp. 179-182.

²³ Paul Lemerle (ed.), *Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos II)*, Ed. P. Lethielleux, Paris, 1988, p. 137.

²⁴ Anna Kartsonis, „Protection against All Evil: Function, Use and Operation of Byzantine Historiated Phylacteries”..., pp. 80-83.

²⁵ Yota Ikonomaki-Papadopoulos, Brigitte Pitarakis, Katia Loverdou-Tsigarida, *Enkolpia...*, p. 14.

Gavriil²⁶. Cel mai vechi *engolpion* din tezaurul Mănăstirii Vatoped datează din timpul dinastiei comnene (sec. XI) și are pe suprafața lui chipul Mântuitorul Hristos, iar al doilea ca vechime (sec. XI-XII) are icoana Sfântului Mare Mucenic Gheorghe și este sculptat în *camee*. Din secolul al XII-lea provin șase *engolpioane* care înfățișează pe: Sfântul Mare Mucenic Gheorghe, Sfântul Arhanghel Mihail, Maica Domnului Hodighitria (*engolpionul* are două fețe, pe cealaltă față fiind Arhanghelul Mihail), Sfântul Proroc Daniel, Sfântul Ioan Botezătorul și icoana Bunevestiri. Tot la Mănăstirea Vatoped se regăsesc o serie de *engolpioane* tip „troiță” care au două ușițe ce se deschid spre exterior²⁷.

Pe lângă colecția de *engolpioane* vechi, tezaurul Mănăstirii Vatoped are în vistieria sa 16 *cruci pectorale*, care datează din perioada secolelor VI-XV: 9 dintre ele reprezintă piese unitare, iar 7 sunt cruci relicvar. În principal – asemănător *engolpioanelor* – crucile sunt executate fie din metale prețioase sau neprețioase, fie din roci dure precum steatită verde²⁸, iar cele mai deosebite au în componența lor perle²⁹. Cea mai veche dintre ele a fost confecționată la sfârșitul secolului al VI-lea și este realizată din bronz. Similitudinea exemplarului cu modelele de cruce coptă sugerează că locul de proveniență este din spațiul egiptean³⁰. O altă *cruce pectorală* care datează din secolul al VI-lea se află în *Dumbarton Oaks Museum*. Aceasta este realizată din aur având gravată pe suprafața principală *Răstignirea Domnului*, iar la capetele brațelor pe Maica Domnului, Sfântul Ioan Botezătorul și chipurile a doi dintre apostoli³¹.

Unele dintre *engolpioane* nu aveau gravate pe ele icoane, ci texte. În vistieria Mănăstirii Vatoped există un astfel de *engolpion*, care

---

²⁶ În acest sens, a se vedea: Marvin C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection II, Jewelry, Enamels, and Art of the Migration Period*, Washington, 1965.

²⁷ Yota Ikonomaki-Papadopoulou, Brigitte Pitarakis, Katia Loverdou-Tsigarida, *Enkolpia...*, pp. 44-68.

²⁸ *Steatita verde* face parte dintr-un grup de minerale, mai precis din categoria rocilor metamorfe, având o duritate destul de ridicată, precum și din combinația pietrei roșii cu aurul.

²⁹ Yota Ikonomaki-Papadopoulou, Brigitte Pitarakis, Katia Loverdou-Tsigarida, *Enkolpia...*, p. 16.

³⁰ *Ibidem*, pp. 30-31.

³¹ Robin Cormack, Maria Vassilaki, *Byzantium 330-1453*, Royal Academy of Arts, Londra, 2009, p. 127.

datează tot din secolul al XII-lea. Ceea ce este surprinzător la acesta este grosimea foarte mare, precum și faptul că are inscripționate următoarele cuvinte: *TIMION AIMA TOY KYPIOY YMΩN* (*Cinstitul Sânge al Domnului nostru*). Aceste două lucruri ne duc cu gândul că exista obiceiul ca unii dintre clerici să poarte Sfânta Împărtășanie la gât, atunci când mergeau să ofere Sfintele Taine celor care erau bolnavi sau răniți în războaie³². Această cutumă era răspândită mai cu seamă printre clericii apuseni, întrucât în muzeele occidentale există numeroase astfel de obiecte destinate transportării Sfintei Împărtășanii. De pildă, în vistieria Bisericii San Marco din Veneția există un relicvar pentru Sfântul Sânge asemănător cu cel de la Mănăstirea Vatoped, confecționat la porunca dogelui Henrico Dandolo, datând din anul 1204³³.

Deși încă de la începutul secolului al IX-lea există indicii privind asocierea *engolpionului* și a *crucii pectorale* cu vestimentația liturgică, descoperim totuși că în perioada bizantină nu a existat nici o regulă cu privire la modul lor de purtare. La începutul secolului al XV-lea, Sfântul Simeon al Tesalonicului preciza că episcopul purta la gâtul său „fie un *engolpion*, fie o *cruce*” (gr. *ἐγκολπιον ἢ σταυρὸς*)³⁴. Așadar, arhierul avea ca însemn fie o *cruce pectorală* – asemănător tradiției latine –, fie un *engolpion*, însemn specific doar Bisericii Răsăritene. Ele nu erau purtate niciodată în același timp, ci alternativ. De aceea socotim că prezentul obicei al episcopilor de a se purta ambele insigne sau, în cazul întâistătătorilor – un al doilea *engolpion* –, sunt practici postbizantine. Totuși, la începutul secolului al XV-lea exista permisiunea ca arhimandriții și unii dintre preoți – numiți *stavrofori* – să poarte *crucea pectorală* însă nu ca drept vestimentar, ci ca un dar distinctiv primit din partea arhierului pentru activitatea bogată desfășurată în comunitățile lor³⁵. În ceea ce privește simbolismul lor, cele două accesorii liturgice – fie că

³² Yota Ikonomaki-Papadopoulou, Brigitte Pitarakis, Katia Loverdou-Tsigarida, *Enkolpia...*, p. 66.

³³ Antonio Pasini, *Il Tesoro di San Marco in Venezia*, Veneția, 1877, p. 24.

³⁴ Sf. Simeon al Tesalonicului, *De sacra liturgia* (*Despre Sfânta Liturghie*), în PG 155, 257.

³⁵ Sf. Simeon al Tesalonicului, *Despre Sfânta Liturghie*, în Diac. prof. dr. Ioan Ică Jr., *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului – integrala comentariilor liturgice bizantine*, Editura Deisis, Sibiu, 2011, p. 407.

este vorba de *cruce pectorală*, fie de *engolpion* – reprezintă „pecetea și mărturisirea credinței care iese din inima episcopului sau preotului”³⁶.

Sinopsis

Purtarea de către arhieriei a unui *engolpion liturgic* este atestată documentar la începutul secolului al IX-lea, însă practica este mult mai veche, întrucât au supraviețuit *engolpioane* ce datează din secolul al VI-lea. Acest obicei își are originea în purtarea la gât a *filacteriilor* și, așa cum arată izvoarele istorice, nu doar episcopii aveau în posesia lor astfel de obiecte, ci și preoții, împărații, monahii și chiar creștinii de rând. De obicei ele serveau drept relicvare pentru sfinte moaște, fragmente din Sfânta Cruce sau chiar pentru Sfânta Împărtășanie, în cazul clericilor. *Crucea pectorală* își are originea în același obicei al *filacteriilor*. Asemănător *engolpioanelor*, existau fie cruci-relicvar destinate în special fragmentelor din Sfânta Cruce, fie constituiau simple podoabe. Obiceiul purtării *engolpionului* și a *crucii pectorale* s-a răspândit în special după perioada iconoclastă. Deși există indicii istorice ale asocierii lor cu veșmintele liturgice, nu a existat nici o reglementare cu privire la ele. Sfântul Simeon al Tesalonicului menționa că episcopii bizantini aveau obiceiul să poarte fie un *engolpion*, fie o *cruce*, acest lucru arătând că la începutul secolului al XV-lea nu era încă o regulă bine stabilită în ceea ce privește uzul lor liturgic. Același comentator bizantin a consemnat că purtarea *crucii pectorale* era permisă și unora dintre preoți, ca semn de apreciere din partea episcopului locului. La nivel simbolic, atât *crucea pectorală* cât și *engolpionul* sunt asociate cu *pecetea și mărturisirea credinței*.

---

³⁶ Sf. Simeon al Tesalonicului, *Despre Sfânta Liturghie...*, p. 404.